

**Marta Tatiana Małkus**

ORCID: 0000-0003-2610-0723  
Muzeum Okręgowe w Lesznie

## **Ikonografia nagrody w sztuce. Wybrane przykłady w Lapidarium Rzeźby Nagrobnej we Wschowie**

**The Iconography of Reward in Art. Selected  
Examples from the Lapidarium of Funerary  
Sculpture in Wschowa**

### **Abstrakt**

Artykuł analizuje ikonografię nagrody w sztuce sepulkralnej na przykładzie wybranych nagrobków i druków okolicznościowych z luterańskiej nekropolii w Wschowie, założonej w 1609 r. Cmentarz ten, należący do parafian kościoła Żłóbka Chrystusa (Kripplein Christi), stanowi jedno z najlepiej zachowanych miejsc pochówku, odzwierciedlających specyfikę regionu Wschowy – królewskiego miasta Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Nekropolie postrzegane są jako teksty kulturowe, które nie tylko odzwierciedlają wierzenia religijne, lecz także dostarczają wiedzy o życiu społecznym, rodzinnym i artystycznym danej społeczności. Analiza inskrypcji nagrobnych w języku niemieckim i łacińskim ujawnia zarówno konfesyjny charakter pochówków, jak i dydaktyczny wymiar sztuki funeralnej, nakierowanej na ukazanie drogi do zbawienia. Motywy korony i wieńca, symbolizujące chwałę wieczną i nagrodę za trud ziemskiego życia, stanowią centralne elementy ikonograficzne. Pojawiają się one na płytach nagrobnych w formie zdobionych medalionów, otaczających

portrety zmarłych lub pola inskrypcyjne, a także jako detale wolnostojących obelisków. Artykuł podejmuje również analizę powiązań pomiędzy przedstawieniami ikonograficznymi a popularnymi w XVII w. emblematami i literaturą moralizatorską, podkreślając ich rolę w kształtowaniu luterńskiego imaginarium eschatologicznego.

**Słowa klucze:** sztuka sepulkralna, ikonografia nagrody, cmentarz luterński, emblematyka funeralna, inskrypcje nagrobne

## Abstract

The article examines the iconography of reward in sepulchral art, focusing on selected tombstones and occasional prints from the Lutheran necropolis in Wschowa, founded in 1609. This cemetery, belonging to the parishioners of the Church of Christ's Crib (Kripplein Christi), is one of the best-preserved burial sites, reflecting the unique character of the Wschowa region—a royal city of the Polish-Lithuanian Commonwealth. Necropolises are perceived as cultural texts that not only reflect religious beliefs but also provide insight into the social, familial, and artistic life of a given community. The analysis of epitaphic inscriptions in German and Latin reveals both the confessional nature of the burials and the didactic dimension of funerary art, aimed at illustrating the path to salvation. The motifs of the crown and wreath, symbolizing eternal glory and the reward for earthly struggles, serve as central iconographic elements. They appear on tomb slabs in the form of decorated medallions surrounding portraits of the deceased or inscription fields and as details on freestanding obelisks. The article also explores the connections between these iconographic representations and the emblematic and moralistic literature popular in the 17th century, highlighting their role in shaping the Lutheran eschatological imagination.

**Keywords:** sepulchral art, iconography of reward, Lutheran cemetery, funerary emblematics, epitaphic inscriptions

„Radujcie się i weselcie, ponieważ obfita jest wasza nagroda w niebie” (Mt 5,12)<sup>1</sup> – słowa Jezusa zamykające osiem błogosławieństw, wygłoszonych podczas kazania na górze, są bliskie wszystkim chrześcijanom, szczególnie tym, którzy doświadczają prześladowań za wiarę<sup>2</sup>. Wieki XVI

1 *Pismo Święte. Stary i Nowy Testament. Pilnie i wiernie przetłumaczone w 1632 roku z języka greckiego i hebrajskiego na język polski, z współczesną gramatyką i uaktualnionym słownictwem* (Toruń: Fundacja Wrota Nadziei, 2017).

2 Cytowane słowa dopełnia zdanie: „tak bowiem prześladowali proroków, którzy byli przed wami”.

i XVII przyniosły rozłam w Kościele powszechnym, a wraz z nim wojny. Szczególnie konflikt nazwany wojną trzydziestoletnią wzmógł migracje ludności, zarówno protestantów, jak i katolików. Ziemia wschowska była miejscem osiedlenia się i często kresem ziemskiego pielgrzymowania licznych grup protestantów: braci czeskich, luteranów oraz braci polskich<sup>3</sup>. Wschowa, ówczesnie będąca centrum administracyjnym części Wielkopolski stykającej się ze Śląskiem, stała się, podobnie jak Leszno, bezpieczną przystanią dla nowych mieszkańców. Po wielu z nich zostały kamienne pamiątki w postaci płyt nagrobnych zachowanych na Staromiejskim Cmentarzu Ewangelickim we Wschowie<sup>4</sup>. Dawne cmentarze uznane są za teksty kultury, opowiadające o lokalnej społeczności nie tylko w wymiarze wyznania – stanowią także bogaty obraz życia społecznego, rodzinnego, upodobań artystycznych, a często za sprawą języka emblematów stają się wręcz traktatami filozoficznymi. Wschowska nekropolia, powstała w 1609 r., dla luteran – parafian kościoła Żłóbka Chrystusa (niem. *Kripplein Christi*) – należy do nielicznych dobrze zachowanych cmentarzy ilustrujących wyjątkowy obszar Rzeczypospolitej: ziemię wschowską z jej stolicą – królewskim miastem – Wschową<sup>5</sup>.

Spacerując dziś ścieżkami nekropolii, możemy podziwiać pomniki w formie prostokątnych płyt wykonanych z piaskowca, upamiętniające znamienite wschowskie rodziny: Herbergerów, Deutschlenderów, Lauterbachów, Lamprechtów, Vechnerów, Chwałkowskich, Grosmannów, Eichlerów, Teschnerów i wiele innych. Inskrypcje w językach niemieckim i łacińskim przekazują nam informacje o życiu zmarłych, ich ewangelickim wyznaniu wiary, pouczają odwiedzających cmentarz, jak mają żyć, by osiągnąć „koronę wiecznej chwały” czy „wieniec zwycięzcy”. Liczne nagrobki i zamieszczone na nich epitafia, będące rezultatem obudzonej

3 Tomasz Jaworski, *Wojna, pokój i religia a ruchy ludnościowe na polskim pograniczu zachodnim w XVII i na początku XVIII w.* (Zielona Góra: Wyższa Szkoła Pedagogiczna, 1998), 299–304.

4 Aleksandra Bek-Koreń, Aleksandra Lipińska, „Cursu completo. Nagrobki i epitafia śląskich uchodźców religijnych na wybranych przykładach we Wschowie i Lesznie”, w *Ziemia wschowska w czasach starosty Hieronima Radomickiego*, red. Paweł Klint, Marta Małkus, Kamila Szymańska (Wschowa: Stowarzyszenie Kultury Ziemi Wschowskiej; Leszno: Muzeum Okręgowe, 2009), 209–223.

5 Andrzej Mariusz Wieczorkowski, „«Boża Rola». Staromiejski Cmentarz Ewangelicki we Wschowie w latach 1609–1630”, w *Ziemia wschowska w czasach starosty Hieronima Radomickiego*, red. Paweł Klint, Marta Małkus, Kamila Szymańska (Wschowa: Stowarzyszenie Kultury Ziemi Wschowskiej; Leszno: Muzeum Okręgowe w Lesznie, 2009), 225–262; *idem*, „Zbór i cmentarz ewangelicki we Wschowie – powrót w kulturową przestrzeń miasta”, w *Kościół imienia Żłóbka Chrystusa (Kripplein Christi) we Wschowie na tle procesu konfesjonalizacji w krajach Europy Środkowej*, red. Paweł Klint, Marta Małkus, Kamila Szymańska (Wschowa: Stowarzyszenie Czas A.R.T., 2012), 259–275.

w renesansie potrzeby prezentacji i upamiętnienia zmarłej osoby, były jednocześnie doskonałym narzędziem edukacji o reformowanej nauce zbawienia. Zestawienie przemijalności, kruchości życia ziemskiego z nadzieją na życie wieczne nadawało optymistyczny wymiar protestanckiej sztuce sepulkralnej<sup>6</sup>. Druga połowa XVII w. oraz następne stulecie to czas opowiadania o prawdach bożych za pomocą kompozycji obrazowo-słownych, czyli emblematów. Wśród blisko dwustu płyt nagrobnych, zgromadzonych na wschowskim lapidarium, to właśnie te przykuwają swoją formą plastyczną szczególną uwagę. Emblematy, personifikacje, symbole czytelne dla badaczy, dla odwiedzających zabytkowy cmentarz w większości są tajemniczymi, niezrozumiałymi przedstawieniami<sup>7</sup>. We wschowskim lapidarium zachowała się stosunkowo duża liczba płyt o bogatym programie ikonograficznym, przepełnionym symboliką; dominują w nich rozbudowane kompozycje z czterema emblematami. Wśród wielu symbolicznych motywów zdobiących płyty nagrobne upamiętniające wschowian dominują popularne wizerunki koron chwały i wieńców nagrody. Kompozycje obrazowo-słowne często ułożone są w pary: doświadczenie trudu, cierpienia, symbolicznej pustyni łączy się z nagrodą czekającą wytrwałych, idących drogą Ewangelii.

Jednym z przykładów sztuki emblematycznej są płyty małżonków: diakona kościoła Żłóbka Chrystusa we Wschowie Michaela Schöna (1636–1703) i jego małżonki. Duchowny urodził się w Egerze, w północnych Węgrzech. Przybył do Wschowy drogą przez Wrocław, jak wielu uciekinierów z państwa Habsburgów, szukając bezpiecznego miejsca, w którym mógłby wyznawać swoją wiarę<sup>8</sup>. Od 1674 r. pełnił

---

6 Marta Małkus, „Dla mnie bowiem żyć – to Chrystus, a umrzeć – to zysk... Staromiejski Cmentarz Ewangelicki we Wschowie jako manifest wyznania wiary”, w *500-lecie reformacji. Historia i perspektywy*, red. Krystyna Krawiec-Złotkowska, Pola Pauba (Słupsk: Wydawnictwo Naukowe Akademii Pomorskiej w Słupsku; Koszalin: Biblioteka Seminarium Duchownego w Koszalinie, 2020), 33–44; o wymowie śląskiej sztuki nagrobnej: Jan Harsimowicz, *Mors janua vita. Śląskie epitafia i nagrobki wieku reformacji* (Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1992).

7 Jacek Proszyk, „Biblija symbolika eschatologiczna na XVII i XVIII-wiecznych nagrobkach z cmentarza ewangelickiego we Wschowie”, w *Doskonałość, zbawienie, rodzina. Z badań nad protestantyzmem*, red. Zbigniew Pasek (Kraków: Wydawnictwo Partner, 2005), 207–226.

8 Dane biograficzne na podstawie: Samuel Friedrich Lauterbach, *Fraustädtisches Zion: das ist Historische Erzählung des jeningen was sich von An. 1500 biss 1700 im Kirchwesen zu Fraustadt in der Cron Pohlen zugetragen. Bericht vom Kripplein Christi und den anderen lutherischen Kirchen, die Lebens-Beschreibungen aller evangelischen Prediger samt denen Schul-Bedienten und was inzwischen den – und merkwuerdiges vorgefallen* (Leipzig: Gleditsch Friedrich und Sohn, 1711), 686; Dietmar Neß, *Schlesisches Pfarrerbuch; Sechster Band, Regierungsbezirk Liegnitz*, cz. 1 (Leipzig: Evangelische Verlagsgesellschaft, 2016), 161; *Inskrypcje województwa lubuskiego, Powiat wschowski*, red. Joachim

funkcję diakona przy wschowskim Żłóbku Chrystusa. Wcześniej w swojej ojczyźnie był kantorem w Gelnicy (niem. Göllnitz) na Spiszu, Švedlár (od 1668), Levočy (1671) i Kremnicy (1672–1674). Jeszcze na Węgrzech założył rodzinę, poślubiając Elisabeth Abschein (zm. 1671), córkę pastora Jacoba Abscheina z Mníšek, miasta niedaleko Gelnicy, z którą miał pierwszego syna Michaela (1665–1696)<sup>9</sup>. Drugą żonę – Judith Rügner – Schön pochował już we Wschowie w 1678 r. W 1680 r. poślubił swoją trzecią małżonkę: wschowiankę Marię (1653–1704), córkę mieszczanina i sukiennika Johanna Hofmanna<sup>10</sup>. Małżonkowie mieli troje dzieci: córkę Rosynę, wcześniej zmarłą w 1701 r., i dwóch synów: Samuela i Eliasza (ur. 1682)<sup>11</sup>. Płyty stanowią jednolitą kompozycję pod względem wielkości, kompozycji i stylu. Wykonał je ten sam kamieniarz. Umieszczone są w zachowanym fragmencie zachodniego muru, w północnej części cmentarza. Motywem w emblematkach zdobiących górne naroża płyty diakona Michaela Schöna jest postać starotestamentowego proroka Eliasza. Stał się on dla chrześcijan wzorem doskonałego życia zgodnego z jego imieniem, które znaczy: „Jahwe jest moim Bogiem”. Schönowi, wędrowcy, który opuścił rodzinne strony ze względu na prześladowania religijne, los proroka był bliski. Scena opieki nad zbiegiem Eliaszem na pustkowiu jest symbolem miłosierdzia Boga i jego pomocy w trudnych czasach. Na pierwszym emblemacie widzimy proroka siedzącego pod drzewem i karmionego przez kruk, zaś lemma głosi: *Sic in Cruce* (tłum. ‘zatem w krzyżu’).

Dopowiedzeniem jest wizerunek Eliasza w chwale z palmą w dłoni i promieniach, lemma dopowiada: *Hic in Luce* (tłum. ‘tu w świetle’). Z tekstu epitafium dowiadujemy się szczegółów biograficznych oraz poznajemy charakterystykę postawy życiowej zmarłego: „Prowadząc pomyślnie wojny Pańskie, pozostawał zwycięski i walczył jako zwycięzca, zwyciężył jako waleczny. Żył, jakby miał umrzeć, i zmarł, jakby miał żyć”. Upodobanie i uznanie, jakim diakon darzył Eliasza, było istotne, o czym świadczy fakt, że swojemu synowi nadał imię proroka.

---

Zdrenka, oprac. Adam Górski, Paweł Karp (Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2006), 213–215, nr 198 i 199.

9 Kantor we Wschowie, Lauterbach, podaje, że zmarł w wieku 31 lat, w 1696 r. (Lauterbach, *Fraustädtisches Zion*, 686).

10 *Ibidem*.

11 O Eliaszku wiemy, że urodził się 28 I 1682 r. W 1704 r. odnotowany jako student medycyny we Frankfurcie, a następnie w latach 1706–1709 w Lipsku. Do Wschowy powrócił jako „licentia doctorandi in medicina” 14 XI 1709 r., podczas epidemii dżumy. Za: Gotthard Schober, „Fraustädter Studenten 1400-1800”, *Quellen und Forschungen zur Heimatkunde des Fraustädter Ländchens* 2 (1936): 108.

Maria Schön (1653–1704), zmarła w wieku 50 lat, została upamiętniona innymi emblematami układającymi się, analogicznie jak u męża, w symboliczny obraz postawy życiowej i nagrody za nią. Pierwszy emblemat obrazuje drzewo palmowe obciążone kamieniem. To rzadki wizerunek, ale mający swoje liczne przedstawienia w księgach emblematycznych – na przykład Andrea Alciato (1492–1550) w swojej książeczce emblematów prezentuje Emblemat XXIV z tytułem „Należy przeciwstawić się przeciwnictwu”<sup>12</sup>. Rysunek Jörg Breu Starszego (ok. 1480–1537) przedstawia palmę, której liści dwoma rękoma trzyma się putto. Przedstawienie plastyczne dopełnia epigram:

Palma opiera się ciężarowi i w łuk się wygina.  
Im bardziej jest przygniatana, tym wytrwalej znosi swe brzemię  
I rodzi słodkie łakocie, wonne daktyle,  
Które odbierają pierwsze honory na ucztach.  
Dalej chłopacze, wejdź na nią i pozrywaj owoce:  
kto charakter ma nieugięty, ten odbierze godną nagrodę.

Palma daktylowa jest długowiecznym drzewem, odpornym na warunki atmosferyczne i bardzo urodzajnym. Jej znaczenie dla ludzi Bliskiego Wschodu od ok. 6000 r. p.n.e. było bardzo ważne. Według Gajusza Pliniusza Starszego (23–79) palma obok winorośli i oliwki jest największym dobrodziejstwem ludzkości<sup>13</sup>. Nadawano jej symboliczne znaczenie, nazywano drzewem życia, symbolem dążenia duszy do nieba. W starożytnym Egipcie wachlarze z palmy były symbolem długiego, wręcz niekończącego się życia. Takie wachlarze stanowiły element uroczystości pogrzebowych, składano je na sarkofagu lub bezpośrednio na mumii zmarłego<sup>14</sup>. Jej właściwości, giętkość i niełamliwość gałęzi opisał Aulus Geliusz w II w. n.e. Rozpowszechnił także znaczenie palmowego liścia jako atrybutu zwycięstwa. W starożytności, w Grecji, a następnie w Rzymie, gałązki palmy były wręczane zwycięzcom<sup>15</sup>. W Piśmie Świętym odnajdziemy również cytaty podkreślające znaczenie tego drzewa:

12 Andrea Alciatus, *Emblematum libellus. Książeczka emblematów*, tłum. i koment. Mieczysław Mejer, Anna Dawidziuk, Bianka Dziadkiewicz, Ewa Kustroń-Zaniewska, wstęp i oprac. Roman Krzywy (Warszawa: Uniwersytet Warszawski. Wydział Polonistyki, 2002), 50–51.

13 Władysław Kopaliński, *Słownik symboli* (Warszawa: Oficyna Wydawnicza Rytm, 2007), 299.

14 Dorothea Forstner, *Świat symboliki chrześcijańskiej. Leksykon*, tłum. Wanda Zakrzewska, Paweł Pachciarek, Ryszard Turzyński (Warszawa: Instytut Wydawniczy PAX, 1990), 167.

15 Alciatus, *Emblematum libellus*, 51.

mądrość Boża „wyrośla jak palma na Engaddi” (Syr 24,18), „Sprawiedliwy zakwitnie jak palma” (Ps 92,13). Święty Jan Ewangelista opisał wjazd Jezusa do Jerozolimy i radosne powitanie go przez ludzi trzymających i ścielących przed nim gałęzie palmy (por. J 12,12–13)<sup>16</sup>. Palma oznaczała także stanowczość i zdecydowanie w pokonywaniu trudności, przeszkód. Uważa się, że drzewo to rośnie tym szybciej, im bardziej jest obciążone<sup>17</sup>. Widoczne na płycie nagrobkowej Marii Schön słowno-obrazowe przedstawienie z palmą uzupełnione jest emblematem z wizerunkiem dłoni wysuniętej z obłoków, trzymającej koronę, w geście zapowiadającym włożenie jej na głowę. Z epitafium wiemy, że zmarła „w swoim domu żyła jak w szkole krzyżowej, lecz dzięki miłości i cierpliwości jak w raju, bowiem nauczyła się chyba życia i cierpliwej boleści i miała nadzieję przy tym uciążliwym krzyżu na koronę Pańską”<sup>18</sup>. Owymi tragicznymi wydarzeniami w życiu Marii Schön były utrata wcześniej zmarłej córeczki Rosyny w 1701 r. i małżonka w 1704 r.

Emblematy z motywami symbolizującymi nagrodę znajdziemy także na podwójnej, rodzinnej płycie rodziny Hoffmanów. Pierwszy z nich przedstawia wieniec trzymany w dłoni wyciągniętej z obłoków, drugi – wizerunek dwóch obelisków i korony pomiędzy nimi. Oba medaliony łączy rozciągnięta między nimi kamienna banderola z napisem w języku niemieckim, pouczającym o nagrodzie, jaką jest życie wieczne<sup>19</sup>. Emblematy są uzupełnieniem znajdującej się na osi płyty płaskorzeźbionych scen zmartwychwstania oraz ukrzyżowania, znajdujących się w dolnej części. Pola śmierci wypełnia inskrypcja opisująca zmarłych, ale znajduje się tam także cytaty z Pisma Świętego (Rz 5) – credo ich wyznania wiary. Silnie zaakcentowano wersety trzeci i czwarty: „...chlubimy się też uciskami, wiedząc, że ucisk wyrabia cierpliwość; a cierpliwość – doświadczenie, doświadczenie zaś – nadzieję”. Płyta dedykowana jest dwóm małżeństwom: sukiennika Christiana Hoffmanna (1651–1730) i Elisabeth z domu Bencke (1653–1717)<sup>20</sup> oraz także wschowskiego mieszczanina, sukiennika

---

16 Forstner, *Świat symboliki*, 167.

17 Kopaliński, *Słownik symboli*, 299.

18 *Inskrypcje województwa lubuskiego*, 215, nr 199.

19 *Ibidem*, 232–234, nr 218.

20 Christian urodził się 19 IV 1651 r. jako syn sukiennika Caspara Hoffmanna i Cathariny z domu Fechner. W swoim życiu pełnił funkcje publiczne: rajcy i ławnika oraz przełożonego kościoła Żłóbka Chrystusa. Zmarł 25 VI 1730 r. Jego żona Elisabeth była córką siodlarza Georga Bencke i Dorothei z d. Hoffner (*Inskrypcje województwa lubuskiego*, 233).

Johanna Friedricha Bretschneidera (ur. 1670) i Dorothy z domu Hoffmann (ur. 1676), zapewne córki Christiana i Elisabeth<sup>21</sup>.

Na płycie epitafijnej burmistrza Wschowy, a także sukiennika Michaela Webera (1598–1650), ozdobionej czterema emblematami, w dolnym prawym narożu znajdziemy płaskorzeźbę dopowiadającą słowa: *Certa et apperhend* (tłum. ‘walcz i zdobywaj’). Obraz prezentuje scenę zmagania się w walce dwojga ludzi, a w tle widzimy postać wspinającą się na obelisk zwieńczony koroną. Nad całością dominuje wieniec trzymany przez dłoń wychylającą się z obłoku. Płyta nagrobna Webera jest jednym z najwcześniejszych przykładów wśród zachowanych pamiątek na wschowskim cmentarzu z programem czterech emblematów inspirowanych księgą emblematów autorstwa Gabriela Rollenhagena (1583–1619). W swoich dziełach Rollenhagen wielokrotnie używał motywu wieńca lub korony. Najbardziej popularny, obrazujący rękę Boga wychyloną z obłoku, dopowiada lemma z napisem: *Dabitur perseveranti* (tłum. ‘Będzie dane tym, którzy wytrwają’)<sup>22</sup>. Natomiast sceny rozgrywane na dolnym emblemacie użytym w płycie burmistrza Webera są wiernym odwzorowaniem tła emblematu rozpoczynającego wydanie utrechckie z 1613 r. *Nucleus Emblematum* Rollenhagena<sup>23</sup>.

Plastycznych przykładów motywu korony i wieńca znajdziemy na wschowskim staromiejskim, luterańskim cmentarzu bardzo dużo. Najczęściej to korony nad medalionami, które pierwotnie były wypełnione portretem zmarłego, również często otaczają one pole z tekstem śmierci, korony znajdziemy nałożone także na wolnostojące obeliski. Symbolika koron i wieńców, określanych w językach łacińskim i greckim tym samym słowem: *corona*, jest bardzo bogata<sup>24</sup>. W starożytności przypisywano tym zwieńczeniom głowy znaczenie magiczne, przede wszystkim funkcję ochronną, były one znakiem błogosławieństwa, zapewniającym pomyślność. Grecy i Rzymianie przystrajali zmarłych wieńcami, pragnąc zapewnić im spokój. Motyw korony i wieńca znajdziemy w Starym i Nowym Testamencie, często są one symbolem nagrody i życia

21 Johann Friedrich Bretschneider był synem kupca Michaela Bretschneidera i Anny z d. Werner (*Inskrypcje województwa lubuskiego*, 234).

22 Gabriel Rollenhagen, *Emblemata volsinnighe uytbeelsels* (Arnhem: Ian Ianszen, boeck-vercooper, 1615), 100.

23 *Idem*, *Nucleus emblematum selectissimorum, quae itali vulgo impresas vocant priuata industria, studio singulari, vndiq[ue] conquisitus, non paucis venustis inuentionibus auctus, additis carminib[us] illustratus* (Utrecht: Crispin de Passe dla Johannaesa Jansona, 1613), Emblemat 1.

24 Forstner, *Świat symboliki*, 435–440.

wiecznego, osiągnięcia nieśmiertelności i zbawienia<sup>25</sup>. Dorothea Forstner szczegółowo wymienia zapisy w Biblii dotyczące wieńców i koron<sup>26</sup>. Słowa te dobrze były znane wschowskim luteranom. Cytaty z Księgi Izajasza: „Pan jest koroną chwały swego ludu” (Iz 28,5), „Korona chwały w rękach Pana” (Iz 62,3) oraz Księgi Mądrości (Mdr 4,2), Księgi Przysłów (Prz 4,9) i Księgi Tobiasza (Tb 3,21) opisywały wieniec, którym po walce i cierpieniach życia Bóg ozdobi zwycięzcę. Dopełnienie starotestamentowych wersów, oddające pełen obraz znaczenia wyrazu *corona*, znajduje się w tekstach autorów listów:

Czyż nie wiecie, że ci, którzy biegną w wyścigu, wszyscy wprawdzie biegną, lecz tylko jeden zdobywa nagrodę? Tak biegnijcie, abyście ją otrzymali. Każdy, kto staje do zapasów, powściąga się we wszystkim. Oni, aby zdobyć koronę zniszczalną, my zaś niezniszczalną. Ja więc tak biegnę, nie jakby na oślep, tak walczę, nie jakbym uderzał w powietrze (1 Kor 9,24–26; por. 2 Tm 4,7n.; Jk 1,12; 1 P 5,4)<sup>27</sup>.

Motyw korony i wieńca powtarza się również w Apokalipsie św. Jana. W sztuce wczesnochrześcijańskiej wieńce zwycięstwa pojawiają się na kamieniach nagrobnych znajdujących się w katakumbach, na sarkofagach, na naczyniach – często w połączeniu z monogramem Chrystusa lub z literami Alfa i Omega, przypominając o zwycięstwie Zbawiciela oraz o tych, którzy zwycięsko zakończyli walkę<sup>28</sup>.

Pastor Valerius Herberger (1562–1628), wschowianin, nazywany „małym Lutrem”, organizator kościoła Żłóbka Chrystusa i nowego cmentarza, w 1618 r. głosił kazanie na pogrzebie malutkiej córeczki medyka doktora Matthauesa Vechnera. Zostało ono zapisane i wydane drukiem pt. „Królewska Korona Chrztu Świętego, którą Jezus, Król Chwały, każdemu dziecięciu chrześcijańskiemu zaraz przy Chrzcie Świętym nakłada”<sup>29</sup>. Zmarła, tak jak jej matka, miała na imię Regina i kazanie skoncentrowane

25 Marianne Oesterreicher-Mollwo, *Leksykon symboli*, tłum. Jerzy Prokopiuk (Warszawa: ROK Corporation, 1992), 68–69 (korona), 174–175 (wieniec); Manfred Lurker, *Słownik obrazów i symboli biblijnych*, tłum. Kazimierz Romaniuk (Poznań: Pallottinum, 1989), 92–93 (korona), 260–261 (wieniec).

26 Forstner, *Świat symboliki*, 437–440.

27 *Ibidem*, 437–438.

28 *Ibidem*, 440.

29 Valerius Herberger, „Królewska Korona Chrztu Świętego, którą Jezus, Król Chwały, każdemu dziecięciu chrześcijańskiemu zaraz przy Chrzcie Świętym nakłada”, tłum. i koment. Dariusz Bruncz, w *Dziecko na ziemi wschowskiej i pograniczu wielkopolsko-śląskim*, red. Marta Małkus, Kamila Szymańska (Wschowa: Stowarzyszenie Czas A.R.T.; Leszno: Muzeum Okręgowe w Lesznie, 2022), 341–351.

było wokół królewskości, korony. Ostatnie słowa w formie błogosławieństwa na pożegnanie brzmiały:

Jezus Chrystus, który mnie i was, gdy jeszcze małymi dziećmi byliśmy, ukoronował łaską i miłosierdziem, który się z nami zaręczył i zawarł braterskie przymierze, który wyraźnie do nas powiedział: Moim będziesz, który nas obmył i oczyścił z grzesznego pochodzenia, który namaścił nas Duchem a przyoblekł niewinnością, utkaną ze szkarłatnego jedwabiu swojej Krwi – Ten niech nam dopomoże, aby nasze dzieci i my [sami] przez całe nasze życie o tej królewskiej i pocieszającej koronie chrzcielnej pamiętali, i abyśmy Mu w wieczności za to dziękowali. Amen.

To niejedyna wypowiedź wschowskiego pastora, nazywanego „małym Lutrem”. W 1613 r., żegnając córkę swojego przyjaciela medyka Flaminusa Gasto (1571–1618) z Góry, przedstawił bogatą interpretację symbolicznego znaczenia korony. Kazanie otrzymało tytuł „Wianuszek Dziewicy” (oryg. *Jungfraukränzlein*). Dowiadujemy się z niego, że pięcioma ozdobami panny są: „czyste, pokorne i rzewne serce; piękny czerwony rumieniec na twarzy, gdy rozmawia; skromne obyczaje; czysta suknia, oznaka czystej duszy; pachnący wianek”.

Reformator Marcin Luter w traktacie *O wolności chrześcijanina*, nawiązując do fragmentu Listu do Efezjan (Ef 5,30), mówi o zaślubinach duszy z Chrystusem. Myśl ta znalazła swoje odzwierciedlenie w druku okolicznościowym Andreasa Gryphiusa (1616–1664), dokładnie w mowie po śmierci szlachcianki, piętnastoletniej Marianen von Popschitz (zm. 1660) z Krążkowa leżącego w księstwie głogowskim<sup>30</sup>.

Motyw wieńca odnajdziemy także w książce emblematów Alciatego, między innymi jako atrybut cnót. Emblemat LXXXI przedstawia Kupidyna z trzema wieńcami na ramieniu i jednym na skroniach. Lemma głosi: „*Anteros*, czyli miłość cnoty”. Cztery ostatnie wersy inskrypcje wyjaśniają sens rysunku:

Cztery spletam wieńce z cnoty. Ten z nich,  
Który przynależy Mądrości, pierwszy wieńczy skronie.  
Cztery wieńce symbolizują cztery cnoty kardynalne: sprawiedliwość,  
umiar, męstwo i mądrość (roztropność)<sup>31</sup>.

30 Lucyna Biały, „Wybrane pierwodruki Andreasa Gryphiusa w zbiorach Biblioteki Uniwersyteckiej we Wrocławiu (ze szczególnym uwzględnieniem oficyny Wiganda Funka)”, w *Andreas Gryphius na ziemi wschowskiej i pograniczu wielkopolsko-śląskim. Inspiracje – związki – konsekwencje*, red. Marta Małkus, Kamila Szymańska (Wschowa: Stowarzyszenie Czas A.R.T.I Leszno: Muzeum Okręgowe w Lesznie, 2019), 63–67.

31 Alciatus, *Emblematum libellus*, 168–169.

Także wśród płyt nagrobnych zachowanych na wschowskim Staromiejskim Cmentarzu Ewangelickim znajdują się przykłady wizerunków cnót, których atrybutami są wieńce. Zgromadzone kamienne pamiątki rodziny Lamprechtów w obejściu przy murze wschodnim nad rodzowym grobowcem stanowią prezentację rodziny patrycjuszy, obecnych we Wschowie od średniowiecza<sup>32</sup>. Płyta nagrobna upamiętniająca kupca Christiana Lamprechta (1631–1701)<sup>33</sup> zwraca uwagę bogatą oprawą plastyczną i interesującą ikonografią. Zdobią ją całopostaciowe personifikacje, flankujące owalne pole epitafium, które jest ujęte obramowaniem w formie wieńca laurowego. U podstawy płyty, na osi centralnej umieszczono personifikację śmierci przypominającej o marności ludzkiego życia, w postaci kościotrupa siedzącego okrakiem na trumnie, trzymającego w dłoni sztandar. Płaskorzeźbione stojące postacie ustawione są symetrycznie na cokółkach, wspartych na konsolach zdobionych liściem akantu. Po lewej stronie, patrzącego, przedstawiono młodą kobietę trzymającą w prawej dłoni włócznię, a w lewej ręce, wyciągniętej wysoko ponad głowę, wieniec laurowy. Jej pierś zdobi tarcza promienistego słońca. To wizerunek cnoty zaczerpnięty z *Ikonologii* Cesarego Ripy. Autor najbardziej znanej księgi nowożytnych personifikacji tak ową cnotę opisuje:

Jest młoda, gdyż nigdy się nie starzeje, owszem, jest coraz silniejsza i żwawsza, ponieważ jej działania stały się nawykami trwającymi przez całe życie człowieka. Jest piękna, gdyż cnota to najlepsza ozdoba duszy [...]. Słońce pokazuje, że tak jak ono z niebios oświeśla ziemię, tak też cnota z serca rozsiewa równomiernie swe moce, dając energię i wigor całemu naszemu ciału. [...] Wieniec laurowy znaczy, że jak laur jest zawsze zielony i nigdy nie razi go piorun, tak też cnota zawsze jest pełna wigoru i nigdy nie ulega żadnemu przeciwnikowi. W rękę wkłada się jej włócznię jako znak wyższości<sup>34</sup>.

We wschowskim wizerunku cnoty zabrakło skrzydeł – symbolu ulatywania ponad zwyczajność pospolitego życia. Drugą flankującą pole śmierci postacią jest mężczyzna silnej postury w antycznej zbroi. Zarost na twarzy świadczy o jego dojrzałości. Głowa w hełmie z pióropuszem jest lekko opuszczona, jakby w geście zadumy, smutku. W dłoniach

32 Największą sławę rodzinie przyniósł Matthaëus Lamprecht (1477–1552), kanonik wrocławski i nyski, archidiakon glogowski, proboszcz raciborski, dobrodziej wschowskiej parafii i miasta.

33 *Inskrypcje województwa lubuskiego*, 209, nr 193.

34 Cesare Ripa, *Ikonologia*, tłum. Ireneusz Kania (Kraków: Universitas, 1998), 234–235.

wyciągniętych przed siebie trzyma dwa wieńce. Jeden z liści dębowych, drugi prawdopodobnie z trawy lub laurowy. Inspiracją dla tego przedstawienia była zapewne personifikacja „miłości do Ojczyzny” według Cesa-rego Ripy<sup>35</sup>. W *Ikonologii* jest ona jednak przedstawiona w rozbudowanej scenografii. Towarzyszą jej słup dymu, ogień ogniska, przepaść, a u stóp elementy oręża: szabla, halabarda, tasak. Wieńce trzymane w dłoniach mężczyzny są symbolem nagrody: jeden, z chwastów, był przyznawany mężom, którzy uwolnili ojczyznę z oblężenia (pleciono go z trawy rosnącej w miejscu starcia). Była to dla wojownika najcenniejsza i najdoskonalsza nagroda<sup>36</sup>. Drugi, z dębiny, przyznawano temu, który uratował życie obywatelowi w bitwie. Z epitafium dowiadujemy się, że zmarły, który dożył wieku 70 lat, nazywany został „starym, wiernym patriotą [...], który ojczyźnie na najwyższych urządach radą i czynem, przez 41 lat wiernie służył”<sup>37</sup>. Dalej wybrzmiewa, że służba ta nie była łatwa, że zmarły miał z tego powodu „tysiąckrotne przykrości”, które doprowadziły go do zgorzknienia i zrzeczenia się wszystkich publicznych urzędów. W pierwszych słowach epitafium Christian Lamprecht dzieli się radą:

Mój czytelniku, który masz nadzieję na wiele słodczy z twojej ojczyzny. Postaraj się może, aby w tobie nie było więcej goryczy niż słodczy. Prawdziwą ojczyzną są niebiosy, w których cukier nie jest z żadną goryczą zmieszany<sup>38</sup>.

Christian był kupcem. W 1673 roku, jako dojrzały mężczyzna (43 lata), poślubił Rosynę z domu Winckler (1657–1699). Małżeństwo trwało 25 lat do 5 lutego 1699 r., kiedy to nagle Rosyna zmarła na gorączkę. Zaledwie kilka miesięcy później, 12 kwietnia, zmarł w Pińczowie, podczas powrotnej podróży z Jarosławia, 19-letni syn – Christian Młodszy. Powodem była zaraza. Ciało młodzieńca zostało przywiezione przez brata i pochowane w rodzinnym grobowcu<sup>39</sup>. To niejedyna tragedia, która dotknęła Lamprechtów w okolicach Jarosławia. Ponad dziesięć lat wcześniej, 23 października 1688 r. podczas służbowej, kupieckiej podróży, został napadnięty i śmiertelnie raniony Caspar Lamprecht (1643–1688)<sup>40</sup>,

35 *Ibidem*, 97–100.

36 *Ibidem*, 99.

37 *Inskrypcje województwa lubuskiego*, 209, nr 193.

38 *Ibidem*, 209.

39 *Ibidem*, 193, nr 173.

40 *Inskrypcje województwa lubuskiego*, 178–179, nr 155. Caspar, 23 X 1688 r., podczas podróży służbowej z Jarosławia na wrzosowisko został zaatakowany przez ulicznych rozbójników. Zmarł w wyniku odniesionych ran.

syn Matthaeusa VI Lamprechta i Margarethy z domu Sachs, brat Christiana Starszego. Caspar był drugim synem małżonków. Kiedy zginął, miał 45 lat. Pozostawił małżonkę – Elisabeth z domu Bergmann – i dzieci, dwóch synów i córkę. W epitafium został opisany jako: „prawy chrześcijanin, w którym nic nie było fałszywego. Jego codziennym ćwiczeniem była wiara, modlitwa, pokuta, łagodność i dobroć wobec biednych”<sup>41</sup>. Pogrzeb odbył się w jego rodzinnym mieście 10 listopada, cztery dni po pogrzebie matki – Margarethy Lamprecht z domu Sachs (1617–1688)<sup>42</sup>. Pamięć o tragicznie zmarłym Casparze miała utrwaląć nowa ambona w kościele Żłóbka Chrystusa, ufundowana przez ojca i braci zamordowanego.

Wydany po jego śmierci druk okolicznościowy zdobi grafika, na której ponad krajobrazem unosi się putto trzymające wieniec i gałązkę palmową. W ten symboliczny sposób wyrażono ufność w obdarzenie zmarłego zbawieniem i chwałą<sup>43</sup>. Rok później, w 1689 r., umarł młodszy jego brat, student medycyny, Matthaeus Lamprecht Młodszy (1664–1689)<sup>44</sup>.

Nad grobami dwóch synów i żony stał nestor rodu – Matthaeus Lamprecht VI (zm. 1694), wielokrotny burmistrz, starszy ławników, adwokat prawa, rajca. Podczas swojego osiemdziesięcioletniego życia był uczestnikiem ważnych wydarzeń we Wschowie. Wśród nich wskazać należy bunt starszego cechu sukienników Daniela Cybona (zm. 1680) przeciwko władzom Wschowy. Matthaeus Lamprecht zapisał się w historii jako włodarz miasta, który został oskarżony o prywatę i działania na szkodę wspólnoty miejskiej. Pożyczył wraz z radnymi od cechu sukienników

41 *Inskrypcje województwa lubuskiego*, 179, nr 155.

42 *Ibidem*, 177–178, nr 154. Margaretha Lamprecht z domu Sachs (1617–1688) poślubiła w 1634 r. Matthaeusa Lamprechta. Związek trwał 54 lata, małżonkowie doczekali się 11 dzieci (6 synów i 5 córek). Margaretha zmarła w wieku 72 lat.

43 Jacob Herden, *Traur-Cypressen, Wormit Das Grabmahl Des weyland... Herrn Caspar Lamprechts, Vornehmen Bürgers, Kauff- und Handels-Manns Königl. Stadt Fraustadt, Als derselbe Anno 1688. den 27. Octobr. auff seiner Jaroslawer Zurück-Reise Jämmerlich von... Mördern in dem Walde, unweit Udalenowo, entseet worden, Zum Unverwelcklichen Nach-Ruhm wie auch Schmerzlichen... Andencken des Erblasten, vornemblich aber Zu Ehren und Trost Des... Lamprecht- und Bergmannischen Geschlechts... schuldigt Erzählungs weise... bestreute Beyder Geschlechter verbundener Jacob Herden, J. Pr...* (Thorn: Gedruckt bey Johann-Balthasar Breszlern, 1691), zbiory Wojewódzkiej Biblioteki Publicznej – Książnica Kopernikańska w Toruniu, identyfikator zasobu: oai:kpbc.umk.pl:220351; <https://kpbc.umk.pl/dlibra/publication/221897/edition/220351/content> (dostęp: 10.01.2024).

44 „Kandydat filozofii i medycyny, syn burmistrza i scholarchym naśladował homeryckiego Ulissesa, podróżował do miast w Niemczech, Holandii, Anglii, Francji. „Ugodzony oścziepem Polifema” odwiedził swoją Itakę – Polskę” (*Inskrypcje województwa lubuskiego*, 180–181, nr 157).

sumę 15 000 złotych<sup>45</sup>. Nierozliczenie na czas zobowiązania oraz brak chęci wytłumaczenia się spowodowały bunt mieszczan. Na ich czele stanął Daniel Cybon, starszy cechu sukienników. Grupa „cybonistów”, czyli mieszczan oskarżających władze miasta o prywatę i szkodliwą działalność, rosła w siłę, a ich przywódca w 1678 r. stanowczo odmówił stawienia się przed ławą miejską. Mieszczanie domagali się respektowania należnych im przywilejów oraz żądali informacji o stanie finansów miasta. Członków władz miejskich siłą zatrzymano w ratuszu i zamknięto. Ich stronnicy udali się po pomoc do ówczesnego starosty wschowskiego Rafała Leszczyńskiego (1650–1703). W mieście zjawił się starosta w celu osądzenia winnych rozruchów. Zwolennicy Cybona stanęli w jego obronie. Miało nawet dojść do oblężenia zamku lub wręcz do jego atakowania. Niestety spór trwający dwa lata zakończył się tragicznie dla Daniela Cybona, który mimo chroniącego go „listu żelaznego” (apelacja do sądu zadwornego) króla Jana III Sobieskiego został podstępnie schwytany przez Rafała Leszczyńskiego herbu Wieniawa, syna Bogusława, podkanclerza koronnego, od 1671 r. starosty wschowskiego, i skazany na śmierć. 22 czerwca 1680 r. o godzinie trzeciej nad ranem na zamkowym dziedzińcu wykonano wyrok śmierci przez ścięcie. Pamięć o odważnym przedstawicielu cechu wschowskich sukienników trwała bardzo długo<sup>46</sup>. Być może świadectwem niespokojnego czasu jest obraz namalowany na desce. Pierwotnie znajdował się w miejscu spotkań mieszczan, w karczmie ratuszowej, obecnie stanowi cenny eksponat w Muzeum Ziemi Wschowskiej. Nie jest znane znaczenie wyeksponowanej w obrazie daty – 1678. Rok ten zapisał się w historii miasta początkiem buntu Daniela Cybona. Natomiast kamienna figurka kata z wschowskiego pręgierza miała na sobie tzw. strój polski. Był to symbol władzy starosty wschowskiego, przejawiającej się decydowaniem w sprawach życia i śmierci.

Burmistrz Matthaeus Lamprecht zostawił po sobie pośmiertną, trwałą pamiątkę na Staromiejskim Cmentarzu Ewangelickim. Treść łacińskiej

---

45 Cech sukienniczy we Wschowie już w średniowieczu cechował się liczebnością i wysoką jakością wyrobów. W 1385 r. Związek Hanzeatycki zobowiązał się do sprzedaży sukna wschowskiego na Rusi, m.in. w Nowogrodzie Wielkim. Od 1493 r. sukna wyrabiane we Wschowie zabezpieczane były plombami z herbem miasta i pieczęcią królewską, gwarantującą dobrą jakość. W 1628 r. we Wschowie czynnych było 204 sukienników, a w 1793 r. w mieście pracowało nadal 200 sukienników.

46 Marta Małkus, „Junona, Mars, Prawda i cnoty, czyli nagrobki Bogusława i Rafała Leszczyńskich w kościele pw. św. Mikołaja w Lesznie. Jeszcze jedna interpretacja treści ideowych pomnika rodu Leszczyńskich”, w *Leszczyńscy i Sułkowscy w XVI–XVIII wieku. Sztuka – kultura – konserwacja*, red. Alina Barczyk, Tadeusz Bernatowicz (Leszno: Miasto Leszno, Organizacja Turystyczna Leszno – Region; Łódź: Instytut Historii Sztuki Uniwersytetu Łódzkiego, 2023), 287–288.

inskrypcji przepelniona jest słowami pochwały dla pracy *Patriae vere Pater* ('Ojca Ojczyzny'), stanowi swoisty przepis na stanie się *Patritius aetrenus* ('wiecznym patrycjuszem'). Symboliczne przedstawienia plastyczne – emblematy – uzupełniają treść przekazu, wskazując na: pobożność, sprawiedliwość, dbałość o dobro publiczne i roztropność, jako cechy charakteryzujące uczciwego człowieka, gorliwie służącego Bogu i ojczyźnie. Czy pamiątka na cmentarzu miała zatrzeć w pamięci potomnych ciemne karty życiorysu jednego z najbardziej znanych burmistrzów Wschowy? Czy wydarzenia związane z buntem, a następnie śmiercią Daniela Cybona miały wpływ na dobór symbolicznych przedstawień zdobiących płyty nagrobne ojca i synów? Czy fundacje, jakie uczynili ojciec i synowie w kościele Żłóbka Chrystusa: ambona upamiętniająca zamordowanego Caspara i ołtarz – fundacja pozostałych, trzech synów i nestora – wpłynęły na budowę pozytywnego wizerunku rodu? Zapewne tak. Polityka rodziny Lamprechtów pozostawienia po sobie dobrego obrazu ludzi zaangażowanych w sprawę małej ojczyzny, fundatorów odbudowujących spalony kościół, wiernych oczekujących nagrody po śmierci miały zatrzeć wspomnienie buntu cybonistów i kary śmierci wykonanej na starszym cechu sukienników.

## Bibliografia

### Źródła drukowane i edycje źródłowe

- Alciatus Andrea, *Emblematum libellus*. *Książeczka emblematów*, tłum. i koment. Mieczysław Mejor, Anna Dawidziuk, Bianka Dziadkiewicz, Ewa Kustroń-Zaniewska, wstęp i oprac. Roman Krzywy (Warszawa: Uniwersytet Warszawski. Wydział Polonistyki, 2002).
- Herberger Valerius, „Królewska Korona Chrztu Świętego, którą Jezus, Król Chwały, każdemu dziecięciu chrześcijańskiemu zaraz przy Chrzcie Świętym nakłada”, tłum. i koment. Dariusz Bruncz, w *Dziecko na ziemi wschowskiej i pograniczu wielkopolsko-śląskim*, red. Marta Małkus, Kamila Szymańska (Wschowa: Stowarzyszenie Czas A.R.T.; Leszno: Muzeum Okręgowe w Lesznie, 2022), 341–351.
- Herder J., *Traur-Cypressen, Wormit Das Grabmahl Des weyland... Herrn Caspar Lamprechts, Vornehmen Bürgers, Kauff- und Handels-Manns Königl. Stadt Fraustadt, Als derselbe Anno 1688. den 27. Octobr. auff seiner Jaroslawer Zurück-Reise Jämmerlich von... Mördern in dem Walde, unweit Udalenowo, entseelet worden, Zum Unverwelcklichen Nach-Ruhm wie auch Schmerzlichem... Andencken des Erblasten, vornemblich aber Zu Ehren und Trost Des... Lamprecht- und Bergmannischen Geschlechts... schuldigst Erzählungs weise... bestreute Beyder Geschlechter verbundener Jacob Herden, J. Pr.... Thorn 1691.*

*Inskrypcje województwa lubuskiego. Powiat wschowski*, red. Joachim Zdrenka, oprac. Adam Górski, Paweł Karp (Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2006).

Lauterbach Samuel Friedrich, *Fraustädtisches Zion: das ist Historische Erzählung des jeningen was sich von An. 1500 biss 1700 im Kirch- wesen zu Fraustadt in der Cron Pohlen zugetragen. Bericht vom Kripplein Christi und den anderen lutherischen Kirchen, die Lebens-Beschreibungen aller evangelischen Prediger samt denen Schul-Bedienten und was inzwischen den – und merkwuerdiges vorgefallen* (Leipzig: Gleditsch Friedrich und Sohn, 1711).

*Pismo Święte. Stary i Nowy Testament. Pilnie i wiernie przetłumaczone w 1632 roku z języka greckiego i hebrajskiego na język polski, z uwspółcześnioną gramatyką i uaktualnionym słownictwem* (Toruń: Fundacja Wrota Nadziei, 2017).

Ripa Cesare, *Ikonologia*, tłum. Ireneusz Kania (Kraków: Universitas, 1998).

Rollenhagen Gabriel, *Emblemata volsinnighe uytbeelsels* (Arnhem: Ian Ianszen, boeckvercooper, 1615).

Rollenhagen Gabriel, *Nucleus emblematum selectissimorum, quae itali vulgo impresas vocant priuata industria, studio singulari, vndiq[ue] conquisitus, non paucis venustis inuentionibus auctus, additis carminib[us] illustratus* (Utrecht: Crispin de Passe dla Johannea Jansona, 1613).

### Książki i monografie

Forstner Dorothea, *Świat symboliki chrześcijańskiej. Leksykon*, tłum. Wanda Zakrzewska, Paweł Pachciarek, Ryszard Turzyński (Warszawa: Instytut Wydawniczy PAX, 1990).

Harsimowicz Jan, *Mors janua vita. Śląskie epitafia i nagrobki wieku reformacji* (Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1992).

Jaworski Tomasz, *Wojna, pokój i religia a ruchy ludnościowe na polskim pograniczu zachodnim w XVII i na początku XVIII w.* (Zielona Góra: Wyższa Szkoła Pedagogiczna, 1998).

Lurker Manfred, *Słownik obrazów i symboli biblijnych*, tłum. Kazimierz Romańskiuk (Poznań: Pallottinum, 1989).

Kopaliński Władysław, *Słownik symboli* (Warszawa: Oficyna Wydawnicza Rytm, 2007).

Oesterreicher-Mollwo Marianne, *Leksykon symboli*, tłum. Jerzy Prokopiuk (Warszawa: ROK Corporation, 1992).

### Czasopisma

Schober Gotthard, „Fraustädter Studenten 1400–1800”, *Quellen und Forschungen zur Heimatkunde des Fraustädter Ländchens* 2 (1936): 54–107.

## Rozdziały w monografiach

- Bek-Koreń Aleksandra, Lipińska Aleksandra, „Cursu completo. Nagrobki i epitafia śląskich uchodźców religijnych na wybranych przykładach we Wschowie i Lesznie”, w *Ziemia wschowska w czasach starosty Hieronima Radomickiego*, red. Paweł Klint, Marta Małkus, Kamila Szymańska (Wschowa: Stowarzyszenie Kultury Ziemi Wschowskiej; Leszno: Muzeum Okręgowe, 2009), 209–223.
- Biały Lucyna, „Wybrane pierwodruki Andreasa Gryphiusa w zbiorach Biblioteki Uniwersyteckiej we Wrocławiu (ze szczególnym uwzględnieniem oficyny Wiganda Funcka)”, w *Andreas Gryphius na ziemi wschowskiej i pograniczu wielkopolsko-śląskim. Inspiracje – związki – konsekwencje*, red. Marta Małkus, Kamila Szymańska (Wschowa: Stowarzyszenie Czas A.R.T.I Leszno: Muzeum Okręgowe w Lesznie, 2019), 63–67.
- Małkus Marta, „Dla mnie bowiem żyć – to Chrystus, a umrzeć – to zysk... Staromiejski Cmentarz Ewangelicki we Wschowie jako manifest wyznania wiary”, w *500-lecie reformacji. Historia i perspektywy*, red. Krystyna Krawiec-Złotkowska, Pola Pauba, Słupsk–Koszalin 2020, 33–44.
- Małkus Marta, „Junona, Mars, Prawda i cnoty, czyli nagrobki Bogusława i Rafała Leszczyńskich w kościele pw. św. Mikołaja w Lesznie. Jeszcze jedna interpretacja treści ideowych pomnika rodu Leszczyńskich”, w *Leszczyńscy i Sułkowsy w XVI–XVIII wieku. Sztuka – kultura – konserwacja*, red. Alina Barczyk, Tadeusz Bernatowicz (Leszno: Miasto Leszno, Organizacja Turystyczna Leszno – Region; Łódź: Instytut Historii Sztuki Uniwersytetu Łódzkiego, 2023), 271–288.
- Proszyk Jacek, „Biblijna symbolika eschatologiczna na XVII i XVIII-wiecznych nagrobkach z cmentarza ewangelickiego we Wschowie”, w *Doskonałość, zbawienie, rodzina. Z badań nad protestantyzmem*, red. Zbigniew Pasek (Kraków: nakł. WiR Partner, 2005), 207–226.
- Wieczorkowski Andrzej Mariusz, „«Boża Rola». Staromiejski Cmentarz Ewangelicki we Wschowie w latach 1609–1630”, w *Ziemia wschowska w czasach starosty Hieronima Radomickiego*, red. Paweł Klint, Marta Małkus, Kamila Szymańska (Wschowa: Stowarzyszenie Kultury Ziemi Wschowskiej; Leszno: Muzeum Okręgowe w Lesznie 2009), 225–262.
- Wieczorkowski Andrzej Mariusz, „Zbór i cmentarz ewangelicki we Wschowie – powrót w kulturową przestrzeń miasta”, w *Kościół imienia Żłóbka Chrystusa (Kripplein Christi) we Wschowie na tle procesu konfesjonalizacji w krajach Europy Środkowej*, red. Paweł Klint, Marta Małkus, Kamila Szymańska (Wschowa: Stowarzyszenie Czas A.R.T., 2012), 259–275.

